

Shahid Beheshti University
Faculty of Literature and Human Sciences
Department of History

Journal of History of Iran
Vol 18, No 1, Spring and Summer 2025
ISSN: 2008-7357 E-ISSN: 2588-6916

DOI: <https://doi.org/10.48308/irhj.2024.236911.1363>

Research Paper

Rotation of eras and Iranian identity

Alireza Mollaiy Tavany

professor of History in Institute for Humanities and Cultural Studies, Tehran, Iran, Email: amollay@ihcs.ac.ir

Received: 2024/05/15 PP 53-77 Accepted: 2024/12/01

Abstract

Humans' individual and social identity in history and society gradually changes over time. Of course, this change does not have a specific rhythm and movement. Nevertheless, it is clear that some elements and components of the old identity give way to new elements, and thus, human identity is always reconstructed and revised. However, there are certain times in human history when the movement and rhythm of changes accelerate. That is, the scope of changes in individual and collective identity becomes deep, wide, and meaningful. The author calls these special times "periodic rotation". The problem of this article is to evaluate the relationship between Iranian identity and the rotation of eras in history. To answer this problem, the author uses the descriptive-analytical method based on the macro-historical/historical sociology approach. Finally, the article concludes that there have been three turning points in the history of Iran: First, the process of solidarity and cohesion of scattered indigenous peoples, invaders, and immigrants in the form of the ancient civilization of Iran is based on Iranshahr, which is not the subject of this article. Secondly, it is a process that started with the fall of the Sassanids and continued until the consolidation of the Samanids' rule, and third, it is a process that started with the wars between Iran and Russia and continues until now. In both eras, a great historical break and identity-civilizational changes took place, and a new path began. The natural consequence of these changes was the emergence of an identity crisis. Now, the profound effects of all three eras on the current identity of Iranians are visible and permanent.

Keywords: Identity, Identity Crisis, Rotations of Era, Modern Iranian Identity.

Citation: Mollaiy Tavany Alireza. 2025 *Rotation of eras and Iranian identity*, Journal of History of Iran, Spring and Summer, Vol 18, no 2, PP 53-77.

Copyright: ©2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Introduction

What is the rotation of eras? What is the relationship between the rotation and Iranian identity? What elements have become the main components of Iranian identity during the revolutions? How does the resulting instability and identity crisis end after each cyclical turn?

This article tries to explain the process and mechanisms of replacement and fundamental changes in the main components of Iranian identity-especially the introduction of Islam and modernity-based on a series of concepts and ideas, including the concept of “Cyclical Turn” and reveal the secret of instability and the current crisis of Iranian identity. This is the work that has not been done so far, and it is the difference between this research and previous research.

Methodology

It should be noted that the method of such a study is not micro-history or detailed approaches (historian), but macro-historical approaches/historical sociology. Identity is a historical matter and a situational phenomenon, in any historical period, elements of it may be replaced by other elements. Therefore, it is not easy to deeply understand the historical identity of Iranians due to the complexities and historical ups and downs of this land. Because it requires an understanding of the cycles of time, historical ruptures, and civilizational evolution (trying to build a new civilization). Erasing is the process of historical transition of a society/civilization from one stage to another (or from one historical era to another). The cyclical rotation includes several stages: 1- the occurrence of the cyclical event; 2- historical break; 3- the Occurrence of a period of chaos, instability, and crisis; 4- Identity transformation is a civilization that continues until reaching the stage of relative peace and stability. The historical era is bigger than historical periods. Each period consists of several periods. Cyclic rotations begin after a big and epoch-making event. Of course, era-making events are among the destructive events in history, but they are not necessarily the most destructive. For example, the Mongols' attack on Iran was far more destructive than Russia's wars with Iran. However, the invasion of the Mongols cannot be considered an era-making event, while the Russian wars are an era-making event for Iranians. In addition to the destruction and failure, epoch-making events are long-term historical processes that leave huge civilizational and social consequences. Era-making events are usually associated with wars and revolutions and lead to the defeat of established power, not necessarily its destruction. It is after this failure that the historical rupture,

civilizational transformation, and identity change begin. Because this failure occurs in a situation, where the established civilization has lost its vitality, productivity, and reliability and has failed against powerful invaders.

Result and Discussion

In the process of cyclical rotation, an important part of the identity elements of defeated peoples/nations are marginalized and even gradually destroyed. But another part of them are saved from destruction due to the various connections and relationships they establish with other parts of the victorious civilization and are reproduced according to the new requirements. As a result, new norms, values, attitudes, concepts, knowledge, technologies and orders emerge, which are formed from the dialectic of the past with the new. In addition, at the level of material life, structures, systems, institutions, knowledge, and technologies, proportional and corresponding changes also occur. This complex process is associated with identity transformation, which leads to a new definition of identity. After that, an identity crisis occurs, which continues until reaching the stage of stability.

Therefore, an identity crisis means living in fear, despair, and ambiguity. In this situation, a person is left alone, neither has a guide, nor does he know his situation, because one of the consequences is the phenomenon of selflessness and alienation. In such a situation, the previous answers to the questions of who and what we are are no longer effective, and the new answers have not yet been widely accepted. The second epochal turn began with the invasion of the Muslim Arabs and the overthrow of the Sassanid government and continued until the emergence of the renaissance period of Iranian civilization during the Samanid period. Since the long wars with Russia, Iranians have faced a new civilizational challenge known as modernity, the effects of which were horrifying and far more extensive than the Arab invasion. As the country experienced two revolutions (constitutional and Islamic revolution), the collapse of two governments (Qajar and Pahlavi), the emergence of numerous political movements, the emergence of various intellectual currents, land reforms, the settlement of nomads, the emergence of a new middle class, and the eight-year war. Great turns in politics and foreign relations and the like were faced, all of which were part of our activism in facing the turbulent atmosphere of modernity to find identity. Thus, Iran was in two completely different situations in the second and third revolutions.

Conclusions

If we want to plan the complex process of turning in the history of Iran in a way that can explain the fundamental changes in Iranian identity, we can suggest the following chain: Cyclic rotation: initial stability-occurrence of epoch-making event-failure of established political system-beginning of historical rupture-instability/crisis-transition from crisis-return of stability. The period of instability begins after an era-making event, which is the failure or weakening of the established political system. This time is the beginning of a process that leads to a historical rupture. After that, a critical situation emerges, during which all elements of identity are disorganized, incoherent, and uncoordinated. Because the direction of movement of a society/civilization, the basis of knowledge and understanding, as well as the basis of its social relations, changes. The critical situation continues with intensity and weakness until the full realization of the rotation and reaching stability. This was experienced both with the arrival of Islam and with the arrival of modernity in Iran. Achieving stability is a time-consuming and stressful process. For this reason, some Iranian thinkers have called the crisis period a transition period. The three components of Iranian identity, i.e., Iran, Islam, and modernity, are living, effervescent, and flowing elements, and due to their dynamics, they constantly influence and moderate each other.

دانشگاه شهید بهشتی
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه تاریخ

مجله تاریخ ایران

سال ۱۸، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۴
شاپا الکترونیکی: 2588-6916 شاپا: 2008-7357

DOI: <https://doi.org/10.48308/irhj.2024.236911.1363>

مقاله پژوهشی

چرخش‌های دورانی و هویت ایرانی

علیرضا ملائی توانی ^{id}

استاد پژوهشکده تاریخ، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ایران، رایانامه: amollay@ihcs.ac.ir

دریافت: ۱۴۰۳/۰۶/۲۵ صص ۵۳-۷۷ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۹/۱۱

چکیده

هویت فردی و اجتماعی انسان‌ها در تاریخ و جامعه ساخته می‌شود و در گذر زمان به‌تدریج تغییر می‌یابد. این تغییر البته آهنگ و حرکت مشخصی ندارد، اما روشن است که برخی عناصر و مؤلفه‌های هویتی کهن جای خود را به عناصر جدید می‌دهند و بدین ترتیب، هویت انسانی همواره بازسازی و بازنگری می‌شود. با این همه، در تاریخ بشر زمان‌های خاصی وجود دارد که حرکت و آهنگ تغییرات شتاب می‌گیرد؛ یعنی دامنه تغییرات در هویت فردی و جمعی عمیق، گسترده و معنادار می‌شود. نگارنده این زمان‌های خاص را «چرخش دورانی» نامیده است. در تاریخ بشر چرخش‌های دورانی اندکی رخ داده است. مسئله این مقاله ارزیابی نسبت میان هویت ایرانی و چرخش‌های دورانی در تاریخ است. مقاله می‌کوشد به این پرسش پاسخ دهد که چرخش‌های دورانی در تاریخ ایران کدامند و چرا هویت ایرانی را دچار بحران و سرانجام تغییرات ژرف و معنادار کرده‌اند؟ نگارنده برای پاسخ به این مسئله از روش توصیفی-تحلیلی بر پایه رهیافت کلان‌نگر تاریخی/جامعه‌شناسی تاریخی بهره گرفته است؛ زیرا اقتضای چنین بحث‌هایی کلی‌نگری است که در اینجا جایگزین نگرش‌های جزئی‌نگر (مورخانه) شده است. مقاله سرانجام به این نتیجه می‌رسد که در تاریخ ایران سه چرخش دورانی رخ داده است: نخست، فرایند همبستگی و انسجام اقوام پراکنده بومی، مهاجمان و مهاجران در قالب تمدن باستانی ایران بر بنیاد ایران‌شهر که موضوع این نوشتار نیست. دوم، فرایندی است که از سقوط ساسانیان آغاز و تا تثبیت حکومت سامانیان تداوم می‌یابد و سوم، فرایندی است که از جنگ‌های ایران و روسیه آغاز شده و تا کنون ادامه دارد. در هر دو چرخش دورانی، هم گسست تاریخی و هم تغییرات هویتی-تمدنی بزرگی رخ داد و هم راه تازه‌ای آغاز شد. پیامد طبیعی این چرخش‌ها پدیدار شدن بحران هویت بود. اکنون آثار عمیق هر سه چرخش دورانی در هویت کنونی ایرانیان هویدا و پابرجاست.

واژه‌های کلیدی: هویت، بحران هویت، چرخش دورانی، هویت مدرن ایرانی. اسلام، مدرنیته.

استاد: مولائی توانی علیرضا. ۱۴۰۴. *روایت اسنادی سفارت علی دشتی در لبنان و مصر طی حکومت محمدرضا پهلوی*، مجله تاریخ ایران، بهار و تابستان، سال ۱۸، شماره ۱، ۵۳-۷۷.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

مقدمه

بی‌گمان همهٔ جامعه‌ها، تمدن‌ها و هویت‌ها در معرض تغییر تدریجی قرار دارند. تاریخ بشر سرشار از جابه‌جایی، اصلاح و تغییر عناصر هویتی و تمدنی است. این تغییر تا حد زیادی طبیعی است، اما اگر جهش‌ها، چرخش‌ها و دگرگونی‌های بزرگ در عناصر اصلی هویتی یک ملت/مردم رخ دهد، دیگر امری طبیعی نیست. این مقاله به همین نوع چرخش‌ها و تغییرات بنیادین در هویت ایرانی توجه دارد و معتقد است چنین تغییراتی محصول «چرخش دورانی» است که پیامد طبیعی آن «تحول تاریخی-هویتی» همراه با دوره‌ای از بحران و بی‌ثباتی است. تاکنون چرخش‌های دورانی در تاریخ همهٔ کشورها/تمدن‌ها/ملت‌های باسابقه رخ داده است. بنابراین مسئله این است که چرخش دورانی چیست؟ چه نسبتی بین چرخش دورانی و هویت ایرانی وجود دارد؟ طی چرخش‌های دورانی چه عناصری به اجزای اصلی هویت ایرانی تبدیل شده‌اند؟ چگونه پس از هر چرخش دورانی، بی‌ثباتی و بحران هویتی ناشی از آن پایان می‌یابد؟

در میان صاحب‌نظران ایرانی، مسئلهٔ هویت موضوعی داغ و مناقشه‌آمیز است و اکنون مجال پرداختن به آرای آنها نیست. فرهنگ رجایی در آثار خود با دو تعبیر متفاوت، سیر تحول هویت ایرانی را نشان داده است. او در کتاب *مشکلهٔ هویت ایرانی* با استفاده از استعارهٔ رودخانه توضیح داده است که هویت ایرانی از بستری می‌گذرد که چهار عامل ایرانیّت، سنت، دین و تجدد با شدت و ضعف بر مسیر حرکت آن تأثیر گذاشته‌اند (رجایی، ۱۳۸۲: ۳۰). او سال‌ها بعد ضمن معتبر شدن چهار عنصر پیش‌گفتهٔ هویت‌ساز ایرانی، استعارهٔ رودخانه را ناکافی و ناکارآمد دانست و از تمثیل/استعارهٔ «باغ» بهره گرفت و آن را از رودخانه کارسازتر و دقیق‌تر شمرد و نوشت نه فقط در ایران، بلکه در کل تمدن بشری، باغ می‌تواند کنایه و نماد گویاتری برای تحقق فکر، جهان‌بینی و هویت باشد (رجایی، ۱۳۹۵: ۱۲). او سرانجام در کنار عوامل چهارگانه، از عامل پنجمی با عنوان «تخیل و ابداع ایرانیان» سخن گفت که به زعم وی، مهم‌تر از چهار عامل پیشین است (رجایی، همان، ۱۵).

حسین کچویان هویت ایرانی را در سه دوره قابل مطالعه دانسته است. نخست دورهٔ پیدایش مسئلهٔ هویت؛ دوم دورهٔ خودیابی یا تلاش برای بازسازی خود؛ سوم دورهٔ کمال‌یابی و تحقق خود (کچویان، ۱۳۸۴: ۶۹). او عنصر اصلی و بنیان هویت کنونی ایرانیان را صرفاً در اسلام خلاصه می‌کند و مشکل اصلی هویت ایرانی را توسعهٔ تجدد جست‌وجو می‌داند. از نگاه او، چون منطق تجدد با هیچ هویت دینی ادغام‌پذیر نیست، تعارض غیرقابل حلی میان هویت اسلامی و هویت متجددانه ایرانیان ایجاد شده است. او سرانجام نتیجه می‌گیرد که هویت اسلامی هم امکان جذب ویژگی‌های تجدد را دارد و هم در تقابل

با هویت‌های قومی قرار نمی‌گیرد. بنابراین در ایران نباید به سوی تأسیس نظام غیردینی حرکت کرد (کچویان، همان، ۲۷۵-۲۸۰).

فخرالدین عظیمی ناسیونالیسم مدنی را عنصری تعیین‌گر در هویت کنونی ایرانیان شمرده و معتقد است ناسیونالیسم فرایند تحول و تبدیل شمار انبوهی از مردم به «ملت» است که یا دولت و سرزمینی از خود دارند یا در پی آن می‌باشند. بنابراین تحقق ملت در پرتو بسط خودآگاهی فرهنگی-تاریخی رخ می‌دهد؛ نه قومیت و نژاد (عظیمی، ۱۳۹۹: ۲۹). بر همین اساس، غایت بشر مدرن نه دل سپردن به جهان‌وطنی و نه ملت‌ستایی بت‌پرستانه است؛ زیرا بشر در برابر تندباد بی‌پناهی‌ها راهی جز ملت یا وطن و افسون ناسیونالیسم ندارد. از همین رو، او از ناسیونالیسم دموکراتیک ایران دفاع می‌کند (عظیمی، همان، ۳۷۵). حمید احمدی معتقد است ریشه‌های تاریخی گروه‌های زبانی و مذهبی در ایران موجب شده است تجربه مشترک اجتماعی و همبستگی ایرانیان رقم بخورد. تنها در دوره معاصر، ناسیونالیسم قومی تحت تأثیر اقدامات دولت مدرن اقتدارگرا، کنش‌نخبگان قومی و نیروهای بین‌المللی سر برآورده و به سیاسی کردن اختلافات زبانی و مذهبی پرداخته و در هویت ایرانی شکاف انداخته است (احمدی، ۱۳۹۳: ۳۷۳-۳۷۶). احمد اشرف با رهیافت تاریخی‌نگر کوشیده است تصویری از سیر تحول هویت ایرانی پس از ساسانیان تا امروز ارائه کند. او ویژگی مهم این رهیافت را رد انگاره ذات‌گرایانه هویت و شناخت ریشه‌های تاریخی-فرهنگی عناصر بلندمدت هویتی می‌داندست و معتقد بود باید میان مفهوم «هویت ایرانی» و مفهوم «هویت ملی ایرانی» تمایز قائل شد؛ زیرا اولی به دوران تاریخی پیشامدرن و دومی به دوره جدید تعلق دارند (هویت ایرانی از دوران باستان تا پایان پهلوی، ۱۳۹۵: ۳۹-۴۰).

آنچه گفته شد مشتبی است نمونه خروار از مباحث مرتبط با هویت، قومیت، ملیت و ناسیونالیسم در ایران، اما نگارنده با رهیافت تاریخی کلان‌نگر، ضمن آنکه از یافته‌های اشرف بهره می‌برد، تحت تأثیر ایده «سه فرهنگ» عبدالکریم سروش یعنی «فرهنگ ملی، دینی و غربی» (سروش، ۱۳۶۹) و آثار پژوهشگرانی است که به پیروی از او سه عنصر/مؤلفه ایرانیت، اسلامیت و مدرنیت را مؤلفه‌های بنیادی هویت ایرانی شمرده‌اند (مانند اسلامی ندوشن، ۱۳۸۵: ۷۸). البته این نوشتار هرگز در این سطح متوقف نمی‌شود، بلکه می‌کوشد فرایند و سازوکارهای جایگزینی و تحولات بنیادین در اجزای اصلی هویت ایرانی-به‌ویژه ورود اسلام و مدرنیته-را بر پایه یک رشته مفاهیم و ایده‌ها، از جمله مفهوم «چرخش دورانی» توضیح دهد و راز بی‌ثباتی و بحران کنونی هویت ایرانی را آشکار سازد. این همان کاری است که تاکنون صورت نگرفته و وجه تمایز این پژوهش با پژوهش‌های پیشین است. گفتنی است روش چنین مطالعه‌ای تاریخ‌خرد^۱ یا نگرش‌های جزئی‌نگر (مورخانه) نیست، بلکه رهیافت‌های کلان‌نگر

تاریخی^۱/جامعه‌شناسی تاریخی است.

الف. چارچوب مفهومی

تاکنون مفهوم هویت را به صورت‌های گوناگون تعریف کرده‌اند. دسته‌بندی، نقد و فراتحلیل این تعاریف‌ها و نیز شناخت تحلیلی رهیافت‌های اصلی به مسئله هویت ملی، به پژوهشی مستقل نیاز دارد. نگارنده بدون آنکه وارد مناقشه بر سر تعریف این مفهوم شود، معتقد است که هویت دو وجه متمایز دارد: نخست وجه عینی/بیرونی و نمایان شامل سرزمین و جغرافیا، زبان، ادبیات، تاریخ، ملیت (نژاد، ساختار فیزیکی و جسمی و ابعاد زیست‌شناسانه)، ساختارها و نظام سیاسی. دوم وجه ذهنی/درونی و ناپیدا که شامل شخصیت، فرهنگ، باورها، نظام اجتماعی، دین، هنجارها، ارزش‌ها، احساسات، آیین‌ها و مانند آن می‌شود (ملائی توانی، ۱۴۰۲: ۶۴۹). بنابراین «هویت آمیزهای از ویژگی‌های عینی (سرزمینی، تاریخ، ادبیات، نژاد، نهادها) با ویژگی‌های شخصیتی و فرهنگی موقعیت‌مند یک فرد/یک جامعه/یک قوم و یا یک ملت در هر دوره تاریخی است که به صورت فردی و اجتماعی تبلور می‌یابد و موجب تمایز از دیگران است» (ملائی توانی، همان، ۶۴۹).

در این معنا، هویت امری تاریخی و پدیده‌ای موقعیت‌مند است که در هر دوره تاریخی ممکن است عناصری از آن جای خود را به عناصر دیگری بسپارند. بنابراین درک عمیق هویت تاریخی ایرانیان، به علت پیچیدگی‌ها و فراز و فرودهای تاریخی این سرزمین چندان آسان نیست؛ زیرا نیازمند فهم چرخش‌های دورانی، گسست‌های تاریخی و تحول تمدنی (تلاش برای ساختن تمدن جدید) است. چرخش دورانی به فرایند گذار تاریخی یک جامعه/تمدن از یک مرحله به مرحله دیگر (یا از یک دوران تاریخی به دوران تاریخی دیگر) گفته می‌شود. چرخش دورانی شامل چند مرحله است: ۱. وقوع رویداد دوران‌ساز؛ ۲. گسست تاریخی؛ ۳. بروز دوره‌ای از آشفتگی، بی‌ثباتی و بحران؛ ۴. تحول هویتی-تمدنی که تا رسیدن به مرحله آرامش و ثبات نسبی ادامه دارد.

در این معنا، دوران تاریخی بزرگ‌تر از دوره‌های تاریخی است. هر دوران شامل چند دوره است. چرخش‌های دورانی در پی یک رویداد بزرگ و دوران‌ساز آغاز می‌شوند. البته رویدادهای دوران‌ساز از سنخ رویدادهای ویرانگر تاریخ‌اند، اما الزاماً مخرب‌ترین آنها نیستند. برای نمونه، یورش مغولان به ایران به مراتب ویران‌کننده‌تر از جنگ‌های روسیه با ایران بود، اما یورش مغولان را نمی‌توان یک رویداد دوران‌ساز دانست؛ درحالی‌که جنگ‌های روسیه رویداد دوران‌سازی برای ایرانیان است. رویداد دوران‌ساز افزون بر تخریب و تحمیل شکست، از جنس فرایندهای بلندمدت تاریخی‌اند که پیامدهای عظیم تمدنی

و اجتماعی بر جای می‌گذارند. رویدادهای دوران‌ساز معمولاً با جنگ و انقلاب همراهاند و به شکست قدرت مستقر-نه الزاماً نابودی آن-می‌انجامند. به دنبال این شکست است که گسست تاریخی، تحول تمدنی و تغییر هویتی آغاز می‌شود؛ زیرا این شکست در وضعیتی رخ می‌دهد که تمدن مستقر، نیروی حیاتی و زاینده‌گی و پایداری خود را از دست داده و در برابر مهاجمان نیرومند شکست خورده است.

گسست تاریخی از نشانه‌های چرخش دورانی است. گسست در اینجا به معنای انقطاع کامل یا قطع ارتباط با گذشته و شکاف تاریخی غیرقابل عبور نیست، بلکه پذیرش تدریجی شرایطی است که تمدن شکست‌خورده در راه ترمیم خود با قبول عناصر هویتی جدید به آن تن می‌دهد و رفته‌رفته راه زیستن و حرکت خود را در مسیری متفاوت با گذشته پیدا می‌کند. درواقع، نقشه راه، قطب‌نما و راهنمای تازه‌ای به دست می‌آورد و به تغییر مبنای تفکر، تغییر مبنای جهان‌نگری، تغییر مبنای آگاهی، تغییر مبنای روابط و مناسبات اجتماعی می‌پردازد؛ به همین دلیل هر دوران تاریخی از ویژگی‌ها و مشخصه‌های هویتی-تمدنی متمایزی نسبت به دوران پیش و پس از خود برخوردار است.

در فرایند چرخش دورانی، بخش مهمی از عناصر هویتی مردمان/ملت‌های شکست‌خورده به حاشیه رانده و حتی به تدریج نابود می‌شوند، اما بخش دیگری از آنها به سبب پیوندها و بستگی‌های گوناگونی که با دیگر اجزای تمدن پیروز برقرار می‌کنند، از نابودی نجات می‌یابند و متناسب با مقتضیات جدید بازتولید می‌شوند. در نتیجه، هنجارها، ارزش‌ها، نگرش‌ها، مفاهیم، دانش‌ها، فناوری‌ها و نظم‌های تازه‌ای پدید می‌آیند که از دیالکتیک امر گذشته با امر جدید، شکل گرفته‌اند. افزون بر این، در سطح زندگی مادی، ساختارها، نظام‌ها، نهادها، دانش‌ها و فناوری‌ها نیز تغییرات متناسب و متناظر با آن رخ می‌دهد. این فرایند پیچیده، با تحول هویتی همراه است که به طرح تعریفی تازه از هویت می‌انجامد. در پی آن، بحران هویتی رخ می‌دهد که تا رسیدن به مرحله ثبات ادامه می‌یابد.

ب. دوران‌های سه‌گانه و تحول هویتی

متفکران اروپایی تاریخ اروپا را به چهار دوران باستان، میانه، جدید و معاصر تقسیم کرده‌اند. در هر یک از این دوران‌ها، هویت تازه‌ای ظهور یافته و عناصری به اجزای اصلی هویت پیشین افزوده شده است. به باور نگارنده، ایران سه دوران تاریخی را تجربه کرده است و اکنون در واپسین مراحل سومین چرخش دورانی خود قرار دارد. این دوران‌ها عبارت است از:

۱. دوران باستان (از آغاز دوره تاریخی تا سقوط ساسانیان): دوران باستان یا ایران کهن که در جغرافیای ایران/ایران‌شهر شکل گرفت، بر پایه نظام پادشاهی (شاهنشاهی)، نظام اجتماعی-اقتصادی خاص خود، اندیشه سیاسی شاهی آرمانی، اسطوره‌های ایرانی، حضور خاندان‌های حکومتگر و ظهور

آیین‌های ایرانی استوار بود. رکن بنیادین و هویت‌ساز این تمدن ایرانیت/ایران‌شهر بود و همین امر مبنای آگاهی تاریخی، مبنای تفکر، مبنای جهان‌نگری و مبنای روابط اجتماعی شمرده می‌شد که در یک چرخش دورانی به بار نشست. آثار این تمدن در خط و زبان، هنرها، آیین‌ها، فرهنگ و آداب اجتماعی، معماری، کشاورزی، ادبیات، مفاهیم، پوشش، تعامل با همسایگان و بیگانگان، جغرافیا، جهان‌بینی و نوع دین‌ورزی و غیره با دوران‌های بعدی متفاوت است و همین امر عنصر هویت‌بخش ایرانیان و عامل بنیادین حرکت تمدنی دوران باستان شمرده می‌شد.

۲. دوران میانه (از سقوط ساسانیان تا جنگ‌های ایران و روسیه): دوران میانه با سقوط حکومت ساسانیان آغاز شد، نظام اجتماعی رسته‌ای فرو ریخت، تغییراتی در مالکیت و مالکان زمین‌ها به‌ویژه زمین‌های شاهی پدید آمد، ایران وحدت سیاسی خود را از دست داد و به‌تدریج آیین اسلام جانشین زرتشتی‌گری شد، اما سرزمین ایران در معنای جغرافیایی و قوم ایرانی به عنوان عجم در برابر عرب و تاجیک در برابر ترک، به همراه اسطوره‌ها و آیین‌های باقی ماندند و با اسلام درآمیختند. افزون بر این، زبان فارسی به عنوان نگهبان فرهنگ و هویت ایرانی دوره شکوفایی خود را از سر گرفت. نظام‌های حکومتی متعددی از خلیفه‌گری، تا امارت و سلطنت شکل گرفتند و تمدنی با رنگ و بوی اسلامی پدید آمد که از جنبه‌های گوناگون چون خط و زبان، هنر و ادبیات، آیین‌ها، علوم و دانش‌ها، معماری، دین‌ورزی، سیاست، جهان‌بینی، مفاهیم، ارزش‌ها، ادبیات، پوشش و مانند آنها، با تمدن باستانی ایران متفاوت بود. دین اسلام به روح و جوهره هویت‌بخش تمدن ایرانی تبدیل شد. مبنای تفکر، مبنای آگاهی، مبنای جهان‌نگری و بنیاد مناسبات اجتماعی در این تمدن، اسلام (و پس از صفویه تشیع) و آموزه‌های آن بود که با ایرانیت درآمیخت. اسلام به عنوان یک عنصر بنیادین به هویت ایرانی افزوده شد و به عامل بنیادین حرکت تمدنی دوران میانه ایران تبدیل شد.

۳. دوران نوین (شامل دو دوره: نخست دوره جدید از جنگ‌های ایران با روسیه تا انقلاب مشروطه؛ و دوم دوره معاصر از انقلاب مشروطه تا امروز): دوران نوین/مدرن که با بسط تدریجی تمدن غرب و سیطره جهانی مدرنیته آغاز شد، واپسین دوران تمدنی ایران است که اکنون در درون آن قرار داریم. این چرخش دورانی با رخنه تدریجی تمدن غرب (مدرنیته) در پیکره دو عنصر دوران پیشین یعنی ایرانیت و اسلام، تمدن جدیدی را شکل داد که هنوز صورت‌بندی نهایی خود را نیافته، اما فرایندی در حال گسترش و شدن است. نگارنده این دوران را دوران تمدن ایرانی مدرن می‌نامد. این تمدن ترکیبی از ایرانیت، اسلامیت و مدرنیت/مدرنیته است.

مبنای تفکر، مبنای جهان‌نگری، مبنای آگاهی، مبنای شناخت و مبنای روابط اجتماعی در این دوران، مدرنیته و آگاهی‌های مدرن است که به تعبیر طباطبایی، نطفه شکل‌گیری و رشد آن پس از جنگ‌های ایران و روسیه بسته شد و با پیروزی مشروطیت و حکومت قانون به‌طور گسترده جانشین آگاهی کهن گردید. از نظر تاریخ اندیشه، این آگاهی خاستگاه بسیاری از دگرگونی‌های دو سده اخیر است (طباطبایی، ۱۳۹۵: ۳۴). ایران در این دوران، همچون همه تمدن‌های کهن کوشیده است از راه بازیابی، بازخوانی و بازآفرینی میراث تمدنی خود (میراث باستانی و اسلامی) در روند تعاملی با تمدن غرب، تمدن شایسته خویش را برای زیستن در جهان مدرن بسازد. به‌رغم ناهمزمانی‌ها و ناهماهنگی‌های مهمی که در اجزا و قلمروهای گوناگون زیست ایرانی وجود دارد، مدرنیته به یکی از عناصر بنیادین هویت ایرانی در کنار دو عنصر ایرانییت و اسلامیت تبدیل شده و عامل بنیادین حرکت تمدنی دوران مدرن ایران است.

از منظر هویتی در روزگار باستان، ایرانیان برای مرزبندی هویتی خود در برابر بیگانگان، از مفاهیمی چون ایرانی و انیرانی استفاده می‌کردند. این مفاهیم در دوره میانه به موالی و مولا؛ عجم و عرب؛ ترک و تاجیک تغییر شکل داد و در دوره مدرن به ایرانی و فرنگی، شرقی و غربی، عقب‌مانده-پیشرفته تبدیل شد. در سراسر تاریخ ایران، مخالفان حکومت تا پیش از مشروطه با مفاهیم مذهبی به کفر و ارتداد و بدعت محکوم می‌شدند؛ مانند مزدکی، رافضی، ملاحد، بابی، بهائی، اما پس از مشروطه به عنوان ایدئولوژی‌هایی جدید چون مارکسیست، لیبرال و سکولار محکوم می‌شوند. این مقایسه‌ها را می‌توان در قالب‌های گوناگون ادامه داد.

ج. بحران هویت

وضعیت بحرانی به‌طور عام و بحران هویتی به‌طور خاص از نشانه‌ها، ویژگی‌ها و دستاوردهای چرخش دورانی است. بحران هویت وضعیتی سخت، مخاطره‌آمیز، اضطراری و نابودگر است که با شکست تمدن مستقر-نه الزاماً نابودی آن-آغاز می‌شود و با گسست تاریخی-تمدنی شدت می‌یابد و با دوره‌ای از آشفتگی، بی‌ثباتی، بی‌قراری، نابسامانی و تغییرات تند در مؤلفه‌های هویتی همراه است و تا تکمیل فرایند چرخش دورانی و رسیدن به ثبات ادامه می‌یابد.

بحران وضعیتی میان تباهی و سلامت است؛ همانند بیماری که در مرز مرگ و زندگی قرار دارد؛ به همین سبب بحران را آخرین مرحله حیات یک پدیده یا یک سازمان در حال فروپاشی قلمداد کرده‌اند (حسینی، ۱۳۸۵: ۶۲). با توجه به اینکه بحران، اندیشه‌ها و نگرش‌های جافتاده پیشین را متوقف یا مختل می‌کند، به معنای وضعیتی غیرعادی همراه با احساس ویرانی، انهدام و خطر است و به همین دلیل آثار آن به آسانی قابل جبران نیست (ربیعی و حسینی، ۱۳۹۳: ۲۲-۲۳).

در بحران‌های هویتی، بحران‌زدگان مسیر و میدان عمل را گم کرده و حیران و گمراه‌اند؛ زیرا هم جهان و نظام باورها و هم آگاهی‌های پیشین‌شان در معرض تردید قرار گرفته و زیستن بدون باورها و آگاهی‌های جدید ناممکن شده است. در بحران هویت، انسان نمی‌داند کیست و چیست و چه راهی باید در پیش بگیرد. به تعبیر گاست، جهان و هستی نزد آدمی بهم می‌ریزد و نابسامان می‌شود، آدمی نقشه راه زندگی‌اش را از دست می‌دهد، احساس ناامنی می‌کند و در بن‌بستی گرفتار می‌آید که چونان ره گم‌کرده‌ای نمی‌داند به کدام سو برود و برنامه و چشم‌انداز پیش روی او چیست؟ (گاست، ۱۳۷۶: ۱۰۲-۱۰۳). به قول حافظ

از هر طرف که رفتم جز وحشتم نیفزود زنهار از این بیابان وین راه بی‌نهایت

(حافظ، ۱۳۳۰: ۱۹۵)

گاست بحران تاریخی را دو گونه دانسته است: نخست در سطح خرد؛ یعنی هنگامی که جنگ یا سرنگونی یک حکومت به وقوع می‌پیوندد و ما را در وضعیتی متفاوت قرار می‌دهد. دوم در سطح کلان؛ یعنی هنگامی که روندهای جهانی تاریخ دگرگون و نظام باورها، هنجارها و اندیشه‌های موجود از اساس متزلزل می‌شوند و گویی انسان در وضعیت بدون جهان قرار گرفته که همه چیزش در هم ریخته و الگوهای قوام‌بخش زندگی‌اش سست شده است (گاست، ۱۳۷۶: ۱۰۳-۱۰۵). این بحران هرچند فراتر از بحران هویت است، اما بیش از هر چیز آثارش در هویت بروز می‌یابد؛ زیرا در دوره‌های غیربحرانی تاریخ، جهان پیش روی انسان، شفاف، اصیل و روشن است و در آن مجموعه‌ای از راه حل‌ها در برابر مسئله‌ها و مشکلات پیرامونش وجود دارد (ربیعی و حسینی، ۱۳۹۳: ۱۲۱). بنابراین بحران هویت یعنی زیستن در وحشت، ناامیدی و ابهام. آدمی در این وضعیت به حال خود رها شده است؛ نه راهنما دارد و نه موقعیت خود را می‌شناسد؛ زیرا یکی از پیامدهای آن پدیده بی‌خوابی و از خود بیگانگی است. در چنین وضعیتی، پاسخ‌های پیشین به این پرسش‌ها که ما کیستیم و چیستیم، دیگر کارآمد نیست و پاسخ‌های تازه هنوز پذیرش عام نیافته است.

د. فرایند تثبیت هویت ایرانی در چرخش‌های دورانی

با توجه به گسست تاریخی و بحران هویتی، این پرسش مطرح است که چگونه و طی چه فرایندی هویت تاریخی تثبیت می‌شود؟ پاسخ به این پرسش نیازمند بررسی‌های دقیق تاریخی است. به باور نگارنده، تثبیت هویت تاریخی تا تکمیل زنجیره چرخش دورانی ممکن نیست. اکنون با نگاهی کوتاه به چرخش دورانی دوم و سوم در تاریخ ایران، می‌کوشیم برخی از جنبه‌های آن را روشن کنیم:

۱. فرایند تثبیت هویت ایرانی در چرخش دورانی دوم

چرخش دورانی دوم با تهاجم اعراب مسلمان و سرنگونی حکومت ساسانیان آغاز شد و تا ظهور دوره نوزایی تمدن ایرانی در زمان سامانیان ادامه یافت. در این دوره به تدریج گسست تاریخی بزرگی در بخش‌های گوناگون حیات سیاسی، اجتماعی، مذهبی و فکری ایرانیان پدید آمد. این چرخش با بحران همراه بود و نشانه‌های خود را به صورت جنگ، ویرانگری، شکست و تاراج بروز داد. با این حادثه دوران ساز، نظام ساسانی در هم شکست و زبان، دانش و تفکر ایرانی دوران تازه‌ای از بالیدن را آغاز کرد. سپهر تفکر ایرانی با اسلام درآمیخت و روند تازه‌ای در اندیشه، دین‌ورزی، سیاست‌گری، دانش‌ها، هنر، فلسفه و در یک کلام در تاریخ و تمدن ایرانی پدید آمد. اسلام به عنصر ماندگار و تعیین‌گر هویتی ایرانیان تبدیل شد و جامعه ایران چارچوب تازه‌ای برای کنشگری یافت و میدانی تازه برای ظهور استعدادهای ایرانی گشوده شد. اسلام به مبنای آگاهی‌های تازه، جهان‌نگری و چارچوبی برای مناسبات اجتماعی تبدیل شد و تعریفی تازه از انسان، خدا، جهان هستی و کیهان ارائه داد. به تعبیر اشپولر، هجوم و ورود مسلمانان به ایران، بزرگ‌ترین دگرگونی تاریخ ایران است که تأثیرش از همه رخدادهای دیگر عمیق‌تر و تا امروز پایدارتر است (اشپولر، ۱۳۴۹: مقدمه). هیچ حادثه‌ای حتی تهاجم اسکندر چنین گسست بزرگ تاریخی-تمدنی/هویتی را پدید نیاورد. بنابراین تقسیم‌بندی تاریخ ایران به دوران پیش و پس از اسلام، برخلاف آنچه منصوربخت گفته است، یک تقسیم‌بندی فنی نیست که صرفاً از منظر تغییر دین صورت گرفته باشد (منصوربخت، ۱۳۸۷: ۳۴-۴۳).

از منظر هویتی، با چیرگی اعراب مسلمان، بحرانی بزرگ در هویت ایرانی پدید آمد. گم شدن نقشه حیات، پریشانی فکری، سرگردانی اعتقادی، نابسامانی سیاسی، بحران ارزش‌ها و باورها، از مهم‌ترین نشانه‌های آن بود. در نتیجه، موجب انبوهی از خیزش‌های اعتراض‌آمیز اجتماعی، سیاسی و فکری در برابر عملکرد عرب شد. درگیری‌ها، دودستگی‌ها و جنبش‌های دو قرن آغازین پس از سرنگونی حکومت ساسانی، چه در پذیرش و همراهی با دین جدید، چه مهاجرت و ترک سرزمین ایران و چه عصیان علیه سلطه‌گری عرب‌ها، همگی نشانگر تکاپوهای هویت‌جویانه جامعه ایران در این چرخش دورانی است که یا همچون جنبش شعوبیه در برابر سلطه عرب‌ها و در واکنش به موالی خواندن ایرانیان صورت می‌گرفت، یا علیه سلطه‌گری عرب‌ها مانند بابک، به‌آفرید، استادسیس، المقنع، مازیار و مانند آن.

این دوره پُرتنش و پُر تحول دو قرن نخست قمری، برخلاف آنچه زرین کوب «دو قرن سکوت» خوانده است (زرین کوب، ۱۳۴۴)، در هویت‌یابی ایرانیان تأثیری تعیین‌کننده داشت؛ زیرا دو قرن کنش، پوشش و حرکت و نشانه‌بی‌قراری ایرانیان و تلاش آنها برای ارائه تعریفی تازه از هویت ایرانی است. از همین رو،

مطهری برخلاف زرین کوب معتقد است که ایرانیان در این دو قرن با یک ایدئولوژی جهانی و انسانی آشنا شدند که جنبهٔ نژادی نداشت. ایرانیان در پرتو آن، شاهکارهای علمی، فقهی، ادبی، تاریخی و تمدنی آفریدند. او بر این سخن ادوارد براون صحنه گذاشته است که دو سه قرن نخست استیلای عرب بر ایران، «دورهٔ امتزاج ادوار قدیم و جدید است، دوره تحول آداب و تطور مراسم و سیر عقاید و افکار است، ولی به هیچ وجه دوره رکود و سکون یا مرگ نیست» (مطهری، ۱۳۵۷: ۶۷۲-۶۷۷). زرین کوب نیز پس از انقلاب اسلامی همین دوره را دورهٔ «افق‌های تازه» و دورهٔ «کشمکش و رستاخیز» خوانده است (زرین کوب، ۱۳۶۷: ۱۱-۱۷۷).

به‌طور کلی در زمانهٔ چرخش دورانی، اوضاع متلاطم و موج است؛ زیرا دورهٔ برخورد اندیشه‌ها، ایده‌ها، مذہب‌ها و آگاهی‌هاست. وضعیت کشور نه مانند پیش از شکست است و نه مانند سده‌های بعدی که ثبات پیدا می‌کند. این دوره پُرتنش را متفکران ایرانی به صورت‌های متفاوتی نام‌گذاری کرده‌اند؛ چنان که جواد طباطبایی «نخستین دورهٔ گذار تاریخ ایران» (طباطبایی، ۱۳۹۷: ۷۱/۱-۷۲)، اسلامی ندوشن «دوران حیرانی ایرانیان» (اسلامی ندوشن، ۱۳۸۵: ۶۷)، محمدی ملایری «دوران انتقال از عصر ساسانی به عصر اسلامی» (محمدی ملایری، ۱۳۷۲) و غلامحسین صدیقی «عهد برزخی و بحرانی» (صدیقی، ۱۳۷۵: ۳۲۷) دانسته‌اند. ندوشن نوشته است که ایرانی در این دوره نمی‌داند جایگاه جدیدش کجاست؟ چه سامان و اندیشه‌ای باید در پیش بگیرد. امویان او را به دیدهٔ تحقیر می‌نگرند و موالی می‌خوانند که برای اندک حقوق اجتماعی‌اش باید زیر حمایت یک عرب قرار گیرد یا جزیهٔ بیشتری بپردازد. ایرانیان واکنش‌های اعتراضی خود را آغاز کردند که مهم‌ترین آن مشارکت در براندازی امویان، ایجاد حکومت‌های محلی و آغاز نهضت فرهنگی است. از قرن دوم به بعد، اندک اندک دورهٔ حیرانی سپری می‌شود. از قرن سوم زبان فارسی تکوین می‌یابد و شاهنامه سروده می‌شود و نقش ایرانیان در جنبش علمی آشکار می‌گردد و ایرانیان میان عرب و اسلام تمایز قائل می‌شوند در تمام این دوره که دوران شکل‌گیری ایران جدید است، کشور ناآرام است (اسلامی ندوشن، ۱۳۸۵: ۶۷-۶۹).

این کنشگری‌ها را به صورت گوناگون می‌توان دسته‌بندی کرد: ۱. جنبش‌های مقاومت به عنوان پاسخ‌های آغازین ایرانیان علیه ستمگری بنی‌امیه که در همراهی با خوارج و شیعیان و سپس در چارچوب آیین‌های ایران باستان به رهبری به‌آفرید، سنباد، استادسیس، المقنع، بابک و مازیار بروز یافتند و در آنها مایه‌های قومی و احساسات «شبه‌ملی» یا جلوه‌های مقاومت ایرانی دیده می‌شد؛ ۲. ظهور حکومت‌های محلی ایران مانند طاهریان، صفاریان، سامانیان، زیاریان، کاکوئیان و آل بویه که در تجدید حیات میراث فرهنگی ایران کوشیدند؛ ۳. نخبگان ایرانی از دانشمندان، ادیبان، مورخان، دبیران، دیوانیان، وزیران و

خاندان‌های دیوان‌سالار مانند جیهانی، بلعی، عتبی و برمکی؛ ۴. کوشش‌ها و کنش‌های ادبی شعوبیه که با تأکید بر برابری مسلمانان و حتی گاه با تحقیر اعراب، نقش بارزی در تجدید حیات فرهنگی و زبان فارسی ایفا کردند؛ ۵. جنبش شاهنامه‌سرایی که اوج آن شاهنامه فردوسی است؛ ۶. همسان‌سازی و همخوان کردن اسطوره‌های ایرانی و اسلامی؛ ۷. دفاع از مفاهیم سرزمینی و قومی ایران در نوشته‌ها و آثار ادبی، تاریخی و جغرافیایی (هویت ایرانی از دوران باستان تا پایان پهلوی، ۱۳۹۵: ۸۴-۱۰۴)؛ ۸. تکاپوهای فکری و اعتقادی از جمله معتزله، باطنیه، تشیع، اسماعیلیه و تحرکات اخوان‌الصفاء، عارفان و صوفیان، شاعران و فیلسوفان که فضای فرهنگی جدید ایران را ترسیم کرد.

هنگامی که ایرانیان هویت تازه خود را یافتند، چرخش دورانی به پایان رسید و آثار خود را در احیای زبان فارسی، نوزایی تمدن ایرانی، سرایش شاهنامه، دیوان‌سالاری ایرانی و ظهور دانش‌های تازه آشکار ساخت. به تعبیر مسکوب، ایرانیان به تاریخ خود بازگشتند و در پایگاه زبانشان ایستادند؛ درست همان جایی که از دیگر مسلمانان متفاوت بودند. به دنبال آن، تب شاهنامه‌سرایی، حماسه، تاریخ و بازگشت به گذشته و چنگ زدن در ریشه ملیت ایرانی بالا گرفت و سلسله‌های ایرانی و حتی ترکان و سلجوقیان نیز از آن پشتیبانی کردند و حس ایرانی بودن از هر حیث تقویت شد (مسکوب، ۱۳۷۳). البته هویت ایرانی در این دوران با تهاجم مغولان دستخوش تلاطم‌های گوناگون گردید، اما آنها نتوانستند چالش تمدنی و چرخش دورانی را برای ایرانیان رقم بزنند یا مبنای آگاهی و جهان‌بینی ایرانیان را تغییر دهند. لذا در تمدن ایران هضم شدند. البته با ظهور صفویان چالش‌های هویتی تازه‌ای پدید آمد و تا مرز بحران پیش رفت؛ زیرا تشیع با خشونت و تنش‌های فراوان جایگزین تسنن شد. این واپسین بحران هویتی دوران میانه تاریخ ایران است که اکنون فرصت پرداختن به آن نیست.

۲. فرایند تثبیت هویت ایرانی در چرخش دورانی سوم

ایرانیان از زمان جنگ‌های طولانی با روسیه به این سو با یک چالش تمدنی تازه موسوم به مدرنیته مواجه شدند که آثارش هولناک و به مراتب گسترده‌تر از تهاجم اعراب بود. این جنگ‌ها نقطه آغازین چرخش دورانی سوم است. بی‌گمان این رویداد مانند ورود اسلام به ایران، سرآغاز تغییرات بزرگ تمدنی-هویتی در ایران است. از همین رو، هم اندیشیدن درباره علت شکست ساسانیان از اعراب مسلمان و هم علت شکست قاجاریه از روسیه و راز پیشرفت‌های اروپا برای آگاهی از فرایند هویتیابی ایرانیان بسیار سودمند است؛ زیرا موجب خودآگاهی درباره دگرگونی تاریخی و تمدنی و درک وضعیت جدید می‌شود. درک و دریافت ماهیت اسلام و مدرنیته ایجاب می‌کرد تا یک نهضت ترجمه شکل بگیرد. این نهضت در قرن‌های نخستین اسلامی با ترجمه قرآن آغاز شد و به تدریج بسیاری از متن‌های تمدن‌های دیگر

(به‌ویژه یونانی) به عربی و فارسی برگردانده شدند. تا حدی مشابه این حرکت، در دورهٔ ناصرالدین‌شاه در قالب نهاد دارالترجمهٔ دارالفنون و دارالترجمهٔ ناصری/دارالانطباعات ناصری و سرانجام دارالترجمه وزارت امور خارجه شکل گرفت و طی آن برخی از آثار تاریخی، جغرافیایی و ادبی جهان جدید به فارسی برگردانده شد. این تلاش برای ترجمه، نشانهٔ آگاهی از یک دگرگونی تاریخی-تمدنی و درک وضعیت جدید خود است.

ترجمه‌ها در علوم مختلف و حوزه‌های گوناگون صورت می‌گرفت که از جملهٔ آنها می‌توان در حوزه علوم پایه، پزشکی، جغرافیا، ادبیات، موسیقی، فلسفه، تاریخ اروپا، حقوق بین‌الملل و امور نظامی اشاره کرد. برای نمونه، می‌توان از آثاری چون *جغرافیای عالم*، *تاریخ و شرح احوال ناپلئون*، *گفتار در روش (حکمت ناصریه)* اثر رنه دکارت، *سه تفنگدار از الکساندر دوما*، *نجوم جدید از فلاماریون*، *تاریخ ویلهلم* یا *تاریخ قرن اخیر آلمان*، *شمس طالع-درباره وضع و ترقیات ژاپن و جنگ آن با روسیه*، *سیاحت دور زمین در هشتاد روز* تألیف ژول ورن، *علم توپخانه اثر مسیو نیکلا*، *فلسفه طبیعی و مکانیک*، *فیزیولوژی نوشتهٔ آلبو علم*، *موزیک نوشتهٔ مسیو لومر* و انبوهی دیگر اشاره کرد (برای آشنایی با ترجمه‌های صورت گرفته بنگرید به: ناجی نصرآبادی، ۱۳۹۱؛ نوبی، ۱۳۸۹؛ انوار، ۱۳۶۵).

شورش‌ها و کشاکش‌های تاریخی دو قرن نخستین اسلامی، در دو سدهٔ پس از جنگ‌های روسیه با ایران در قالب شکل‌گیری جنبش‌ها و جریان‌های فکری و سیاسی بزرگ، کشاکش‌های اجتماعی-اقتصادی، حرکت‌های علمی، ادبی و فرهنگی جدید و نیز انقلاب‌های بزرگی چون مشروطه و انقلاب اسلامی بروز یافت. برآمدن اصلاحگران حکومتی، ظهور روشنفکران، فروپاشی صنایع دستی و ایجاد صنایع جدید، اسکان ایلات و عشایر، توسعه بهداشت و درمان، گسترش جمعیت، بزرگ شدن شهرها، ایجاد روزنامه‌ها و رسانه‌های عمومی از رادیو تا شبکه‌های اجتماعی جدید، راه و راه‌آهن، فرودگاه، بندرها، ظهور اندیشه‌های جدید از ناسیونالیسم تا کمونیسم و از غرب‌گرایی تا غرب‌ستیزی، دموکراسی‌خواهی و تلاش برای تغییر شکل و ماهیت حکومت، دگرگونی ساختار خانواده، ایجاد نظام آموزشی جدید، تأسیس مدرسه‌های نوین و دانشگاه‌ها، رواج دانش‌های جدید، تغییر سبک زندگی، تغییر سبک پوشش، ورود زنان به عرصه‌های اجتماعی جدید، تأسیس انبوهی از نهادها، ساختارها و ظهور نیروهای اجتماعی جدید، همگی نشانگر تکاپوهای ایرانیان برای تثبیت هویت مدرنشان است.

اگر کشاکش‌های دو قرن آغازین اسلامی به‌رغم نسبتی که با ایده‌های باستانی داشت، به تثبیت هویت ایرانی-اسلامی انجامید، کشاکش‌های دو سدهٔ اخیر به‌رغم مایه‌های دین‌گرایانه‌اش، سرانجام به تثبیت هویت مدرن ایرانی می‌انجامد؛ زیرا انسان‌ها و جامعه‌ها به عنوان موجود تاریخمند، همواره در حال

دگرگونی، شکوفایی و شدن می‌باشند. آدمی در فرایند تغییر، همواره از دو سوی متضاد کشیده می‌شود: نخست وضعیت پیشین یا میراث گذشته که وضعیت اکنون را شکل داده است و دوم وضعیت شدن و تحول که در پرتو آینده و امر تازه رخ می‌دهد و می‌خواهد آدمی را از وضعیت کنونی‌اش به وضعیتی متفاوت‌تر و مطلوب‌تر سوق دهد. بنابراین شناخت هویت تاریخی نشانه‌ای از تفکر و نوعی جهت‌یابی در تاریخ است. البته باید به این نکته نیز توجه کرد که مدرنیته موجب می‌شود بسیاری از عناصر هویت‌ساز محلی، ملی و مذهبی پیشین جای خود را به نوعی هویت جهانی بسپارند. با توجه به آنچه گفته شد و در ادامه خواهیم گفت که هویت نوین ایرانی در حال شکل گرفتن است و هنوز نهادینه و تثبیت نشده است. بنابراین ما همچنان با بحران‌های فراگیر ناشی از رویارویی‌های سنت و تجدد دست به گریبانیم و این امر تا تکمیل چرخش دورانی سوم ادامه خواهد یافت.

اکنون این پرسش مطرح است که ایرانیان چگونه باید هویت مدرن خود را تعریف و تثبیت کنند که هم به جایگاه شایسته‌ای در دنیای امروز دست یابند و هم از بحران موقعیت تاریخی و بحران هویت برهند؟ از زمان بسط مدرنیته در جهان، ایرانیان راه‌های مختلفی را آزموده‌اند که ناشی از توان و ظرفیت نیروهای هویت‌گرا و کنشگر در عرصه اجتماعی ایران است. نوسازی از بالا و رویارویی سنت‌گرایان و تجددگرایان، یکی از این راه‌ها در ایران و جهان غیرغربی بوده است. عامل مدرنیزاسیون به عنوان ابزار مبارزه میان نیروهای سنت‌گرا و نوگرا، به طرح تازه‌ای از هویت منجر می‌شد که میدان مبارزه را مشخص می‌کرد؛ چنان که تجربه نوسازی‌های دوره قاجار به انقلاب مشروطه و نوسازی‌های آمرانه دوره پهلوی به انقلاب اسلامی ختم شد و نشان داد که نوسازی آمرانه به یک توسعه ناهمگون و بحران هویت انجامیده و راه شکست‌خورده‌ای است که آینده کشور را به تباهی می‌کشاند و نمی‌تواند به بحران هویت تاریخی پایان دهد.

تأکید فراوان بر تشیع به عنوان عامل وحدت‌بخش، هویت‌دهنده و عامل حفظ استقلال ایران و نادیده انگاشتن میراث تاریخی و تمدنی ایران یا تأکید صرف بر باستان‌گرایی سلطنت‌محور، هر دو بحران آفرین است. ناکامی حکومت پهلوی و جمهوری اسلامی در مسئله هویت ایرانی به این علت بود که می‌کوشیدند یکی از ارکان اصلی هویت ایرانی را حذف کنند. این تلاش‌ها به تعبیر ضیاء ابراهیمی به هویت «خیالی و بی‌جاساز» (ضیاء ابراهیمی، ۱۳۹۶: ۱۳) می‌انجامد که هرگز نمی‌تواند میان مؤلفه‌ها و نمادهای هویتی باستانی، شیعی و مدرن تعادل برقرار کند؛ زیرا هویت ایرانی از نوعی هم‌کنشی استوار میان ایرانیت، اسلامیت و تجدد/مدرنیته پدید می‌آید و راه‌هایی در پذیرش دموکراسی و تلفیق دستاوردهای مدرنیته با میراث تاریخی و فرهنگی ایران و شکل دادن به هویت و تمدن مدرن ایرانی

است تا ایران را به یک کُنشگر خلاق و فعال در جهان جدید تبدیل کند.

آنچه در دو سده اخیر نادیده گرفته شده، اراده ملت ایران برای ساختن هویت خویش است و همین امر همواره ایرانیان را در وضعیت بی‌ثباتی و بحران هویت نگاه داشته است. در ایران همچون بسیاری از کشورهای چندقومی و چندزبانی و چندفرهنگی، اراده ملت باید مبنای هویت‌بخشی و ترسیم موقعیت تاریخی/تمدنی آینده قرار گیرد و فرایند توسعه با خواست ملت به گونه‌ای منعطف و دموکراتیک گره بخورد؛ چنان که اراده هر نسلی در اصلاح، تعدیل و بهبود آن دخیل باشد؛ زیرا هر نوع چشم‌اندازی از آینده ایران که بر پایه گفتمان‌های غیردموکراتیک، اعم از سلطنت‌محور و دین‌محور بنا شود، نه به توسعه و نه به دموکراسی می‌انجامد و نه با میراث تاریخی می‌آمیزد و نه حتی با مدرنیته. در نتیجه، به تداوم بحران هویت دامن می‌زند.

هویت ایرانی را باید بر خوانشی مدرن و دموکراتیک و مبتنی بر واقعیت‌های تاریخ ایران استوار ساخت تا همه ایرانیان را صرف نظر از قومیت، زبان، مذهب و فرهنگشان، مخاطب قرار دهد تا بحران‌های هویتی ناشی از فرایند چرخش دورانی تعدیل و تحمل‌پذیر شود. از این رهیافت، مشروطه فصل مهمی در هویت‌بخشی ایرانیان است. بنابراین هویت ایرانی نه در گرو تمدن بزرگ بود که به تعبیر شکویی، حکومت پهلوی آن را نسخه کامل تمدن برجسته آریایی و فرهنگ فردای ایران می‌دید (شکویی، ۱۴۰۰: ۱۴۲) و نه در گرو تمدن نوین اسلامی است که جمهوری اسلامی نسخه متعالی تمدن اسلامی-ایرانی مدرن می‌شناسد. هر تلاش مجدانه‌ای برای شکل دادن به هویت ایرانی، بدون مشارکت ملت و تحقق اراده ملی در تعیین سرنوشت‌شان و نگرشی تنگ‌نظرانه به ایرانیت و مدرنیت، ناممکن است. به تعبیر یکی از محققان، دوران همسان‌سازی کور، ناپخته و نسنجیده و ماشین‌گونه رفتارها و احساسات ملت‌ها به سرآمده است؛ به همین دلیل باید به سراغ یافتن تعادلی بین اجزای اصلی هویت ایرانی یعنی ایران و اسلام و مدرنیته رفت (خرمشاد، ۱۳۸۴: ۱۱۳). راه نرفته ایرانیان برای هویت‌یابی مدرن‌شان «تاسیونالیسم مدنی» است که جامعه کنونی ایران در این مسیر به پیش می‌رود (میرزایی، ۱۳۹۹: ۱۷۰).

ه) مقایسه چرخش دورانی دوم و سوم و بحران‌های هویتی ناشی از آن

فهم تاریخی مسئله هویت در ایران، بیش از همه در گرو درک دقیق تفاوت چرخش دورانی دوم و سوم است. در دوران دوم اسلام و در دوران سوم مدرنیته به محور و عنصر تعیین‌گر در هویت ایرانی تبدیل شده‌اند. در هر چرخش دورانی، ما با یک بحران تمدنی-هویتی روبه‌رو بوده‌ایم. تجربه ایران نشان می‌دهد که ما در آغازین مراحل مواجهه با این دو بحران، تا مدت‌ها مسیر، جهت حرکت و نقشه حیات را گم کرده بودیم و بین سنت‌های تاریخی و میراث فرهنگی و تمدنی خود و وضعیت جدید دست و

پا می‌زدیم و قادر به یافتن راه‌رهایی نبوده‌ایم، اما در چرخش دورانی دوم، پس از دو سه قرن راه خود را یافتیم. دستاورد درخشان این راه‌یافتگی، آن چیزی است که متر «رنسانس اسلامی» (متر، ۱۳۸۸) و ریچارد فرای «عصر زرین فرهنگ ایران» خوانده‌اند (فرای، ۱۳۵۸: ۱۴). این همان دوره‌ای است که میکال «عصر ایران» نامیده و معتقد است ایران بزرگ‌ترین نقش را در تمدن اسلامی داشت و فرهنگ ایرانی الهام‌بخش وجوه جدیدی از دولت و تشکیلات اداری در اسلام بود (میکال، ۱۳۸۱: ۱۶۱/۱). در این دوره، ایران اسلام را پذیرفت، ولی به اسلام ویژگی‌ها و صبغه‌های ایرانی بخشید (اشپولر، ۱۳۴۹: ۴) و از آن دینی فرهنگی و جهانی ساخت که نسبتی با آیین‌ها، آداب و باورهای عرب‌های بادیه‌نشین نداشت. ایرانیان نخستین کسانی بودند که معادله «عرب یعنی اسلام» را شکستند و هرچند بخشی از جهان اسلام شدند، اما تا دیرزمانی آن را رهبری کردند (فرای، ۱۳۵۸: ۱۹).

دامنه تغییرات در چرخش دورانی سوم به مراتب بیشتر بود؛ چنان‌که کشور با دو انقلاب (مشروطه و انقلاب اسلامی)، فروپاشی دو حکومت (قاجاریه و پهلوی)، بروز جنبش‌های سیاسی متعدد، ظهور جریان‌های فکری گوناگون، اصلاحات ارضی، اسکان عشایر، ظهور طبقه متوسط جدید، جنگ هشت‌ساله، چرخش‌های بزرگ در سیاست و روابط خارجی و مانند آنها دست به گریبان شد که همه آنها بخشی از کنشگری‌های ما در رویارویی با فضای پرتلاطم مدرنیته برای یافتن هویت بود. بدین‌سان ایران در چرخش دورانی دوم و سوم در دو وضعیت کاملاً متفاوت قرار داشت که اینک به برخی از تفاوت‌های آنها اشاره می‌شود:

۱. اسلام یک آیین مانند زرتشت بود که بسیاری از سنت‌های ایرانی کهن را امضا کرد؛ زیرا پس از اسلام بسیاری از باورها، اندیشه‌ها، آداب و آیین‌ها ادامه یافتند، یا با اسلام آمیختند و بازتولید شدند. مدرنیته از سنخ یک دین نبود که بخواهد بخشی از میراث‌های سنتی و تاریخی را امضا و بقیه را مدرن کند؛ زیرا مدرنیته در تعارض با جهان پیشامدرن و نیز راه و رسم آن قرار داشت و برخلاف دین اسلام، مبتنی بر هستی‌شناسی، جهان‌شناسی، معرفت‌شناسی، انسان‌شناسی و خداشناسی متفاوتی بود که نگاه انسان را به انسان، نگاه انسان را به هستی، نگاه انسان را به خدا، نگاه انسان را به علم تغییر داد تا انسانی جدید بسازد.

۲. ایرانیان یکی از بازیگران اصلی در دوران تمدن‌های کهن/باستانی بودند و در دوره اسلامی نیز به بازیگری خود ادامه دادند، اما در دوران سوم ایران در حاشیه تمدن مدرن قرار داشت؛ نه بازیگر اصلی بود و نه قدرت بازیگری داشت.

۳. مدرنیته ریشه در انسان‌مداری دارد و عامل گذار از جهان کیهان‌محور (در دوره یونان باستان) و خدامحور (در جهان مسیحیت و قرون وسطی) به جهانی عقل‌محور و فردمحور است (جهانبگلو،

۱۳۸۱: ۲۷) که طی آن، نگرش دینی جای خود را به آینده‌نگری و غایت‌شناسی مدرن می‌دهد. در نتیجه، آینده نه توسط خداوند بلکه توسط انسان‌ها و عقل انسانی ساخته و هدایت می‌شود (جهانبگلو، همان، ۱۷). به تعبیر گیدنز، نه وحی بلکه خرد، دانش و تجربه بشر معیار و محور همه امور است (گیدنز و دیگران، ۱۳۷۸: ۱۵). تاریخ را باید عرصه اندیشه و کنش انسان برای تحقق توسعه و پیشرفت دانست؛ نه عرصه تجلّی مشیت الهی. به عبارت دیگر، مدرنیته قیام نظری و عملی انسان علیه شالوده‌های جامعه قدیم و بنیادهای قوام‌دهنده آن بود (اشرف، ۱۳۷۲: ۱۶۳).

۴. مدرنیته انسان مکلف پیشامدرن را به انسان حق‌مدار و شهروندانی صاحب حق تبدیل کرد و مفهوم فردیت و انسان آزاد و خودمختار را شکل داد. مبنای مشروعیت و حکمرانی را از امر دینی-آسمانی به امری زمینی و مبتنی بر قرارداد اجتماعی تغییر داد.

۵. مدرنیته در ذات خود پدیده‌ای جهانی است که به سرعت همه مرزهای ملی را درمی‌نوردد. بعید است بتوان ملّتی را یافت که از آثار و عوارض آن مصون مانده باشد. بنابراین اجازه نمی‌دهد که ایرانیان و سایر ملت‌های غیرغربی به حال خود بمانند. به تعبیر اسلامی ندوشن، «ما در چنگ اویم و از آن خلاصی نیست» (اسلامی ندوشن، ۱۳۸۵: ۷۸). به تعبیر داوری، رویگردانی از مدرنیته ناممکن است؛ زیرا ما به نحوی با تجدد یگانه می‌شویم (داوری اردکانی، ۱۳۸۴: ۱).

۶. چیرگی جهانی مدرنیته، سامان سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی جوامع سنتی را درهم ریخته و کارایی بسیاری از هنجارها، ارزش‌ها و عناصری را که موجب همبستگی اجتماعی و ثبات و تعادل جوامع سنتی می‌شدند، از میان برده است. بنابراین پس از شکست ساسانیان و برخورد ایران با اسلام، هیچ رویدادی در تاریخ ایران به اندازه رویارویی با مدرنیته غربی، بحران‌آفرین، دوران‌ساز و عامل گسست تاریخی نبوده و برای ایرانیان چالش هویتی ایجاد نکرده است. به تعبیر شادمان، «ما هرگز حریفی چنین دانا، توانا و بی‌رحم و خودپسند نداشته‌ایم... حمله تمدن فرنگی از حمله عرب و ترک و تاتار بدتر و زیان‌آورتر است» (شادمان، ۱۳۲۶: ۲۴).

۷. نکته اساسی این است که پیمودن راه مدرنیته برخلاف راه اسلام بسیار دشوار است؛ زیرا تجدیدی که به جهان غیرغربی مانند ایران رسیده، اجزای بریده بریده از کل/کلیت تجدد است و تا وقتی سیاست و فناوری تجدد به فعلیت نرسد، مردم جهان آن را نخواهند شناخت. بنابراین با وضعیتی بغرنج و دشوار مواجه‌ایم؛ بریدن از گذشته و نپیوستن به تجدد. این وضع همان گسیختگی تاریخی است (داوری اردکانی، ۱۳۸۴: ۹۶-۹۷).

۸. در دوران دوم، مبنای نگاه ما دینی، آسمانی و الهی و در دوران سوم دنیایی، زمینی و عقلانی است، اما در عمل حضور نیرومند هر دو عنصر در حیات اجتماعی ما، سبب شده است بر سر یک دوراهی

باقی بمانیم؛ زیرا هنوز نمی‌دانیم برای چیرگی بر مسائل کلان و راهبردی کشور، باید به راه تجدید برویم و به تجربه و عقل بشر تکیه کنیم، یا به راه آسمان برگردیم و بر دین و آموزه‌های وحیانی تأکید کنیم؟ در تعارض بین دین و دنیا، عقل و شرع، علم و دین، حق و تکلیف، مشروعیت آسمانی و مشروعیت زمینی مبتنی بر قرارداد اجتماعی و غیره چه باید کرد؟ آیا باید انسان‌مدار باشیم یا خدامدار؟ زندگی دنیایی اصالت دارد یا حیات اخروی؟ دنیا را آباد کنیم یا آخرت را؟ این وضعیت بحرانی، بی‌تردید همه قلمروهای سیاسی، اجتماعی، فکری، فرهنگی، عقیدتی و دانشی ما را درگیر ساخته و به چنددستگی‌ها و تنش‌های فراوان انجامیده است. این وضعیت همان بحران هویت، بحران سرنوشت، بحران معرفت و بحران در فکر تاریخی است که اکنون گرفتار آنیم.

ایران چنان در معرکه جهان مدرن قرار گرفته که نه می‌تواند مدرنیته و آثار آن را انکار کند و نه قادر است راه پیشامدرن خود را ادامه دهد و نه می‌تواند راهی تازه غیر از راه و رسم غرب بیابد. ایرانیان در وضعی پُر تنش میان دو دنیای ناهمسان و ناهمساز سنتی و مدرن قرار گرفته‌اند و حیات سیاسی و اجتماعی‌شان به عرصه کشمکش میان دو جهان‌بینی و دو فرهنگ نایکسان تبدیل شده است؛ دو دنیایی که به گفته شایگان، یکدیگر را نفی می‌کردند (شایگان، ۱۳۸۰: ۹۷) و این راز بحران هویت کنونی ایرانیان است که تا تثبیت و نهادینه شدن هویت مدرن ایرانی تداوم خواهد یافت. بنابراین چرخش دورانی سوم سخت‌ترین و بغرنج‌ترین و پیچیده‌ترین مرحله هویت‌یابی ایرانیان است. ناهمسازی عناصر کهن/پیشامدرن و دینی با عناصر مدرن موجب می‌شود فرایند هویت‌یابی در دوره مدرن با خشونت، درگیری، تنش، بحران، انقلاب و حتی جنگ همراه شود.

نتیجه‌گیری

اگر بخواهیم فرایند پیچیده چرخش دورانی را در تاریخ ایران به گونه‌ای طرح کنیم که بتواند تحولات بنیادین در هویت ایرانی را توضیح دهد، می‌توان زنجیره زیر را پیشنهاد کرد: چرخش دورانی: ثبات اولیه؛ بروز رویداد دوران‌ساز؛ شکست نظام سیاسی مستقر؛ آغاز گسست تاریخی؛ بی‌ثباتی/وضعیت بحرانی؛ گذر از بحران؛ بازگشت ثبات. با توجه به این چرخه، از مجموعه بحث‌هایی که درباره تحول هویت و نقش‌آفرینی عناصر بنیادین هویت در دوران‌های تاریخی گفته شد، می‌توان نتیجه گرفت:

۱. دوره بی‌ثباتی در پی یک رویداد دوران‌ساز که همان شکست یا تضعیف نظام سیاسی مستقر است، آغاز می‌شود. همین زمان سرآغاز فرایندی است که به گسست تاریخی می‌انجامد. به دنبال آن، وضعیت بحرانی پدید می‌آید که طی آن همه عناصر هویت‌بخش دچار ناهمسازی، ناهماهنگی

و ناهمزمانی می‌شوند؛ زیرا مسیر حرکت یک جامعه/تمدن، مبنای آگاهی و شناخت و نیز بنیاد مناسبات اجتماعی‌اش تغییر می‌کند.

۲. وضعیت بحرانی با شدت و ضعف تا تحقق کامل چرخش دورانی و رسیدن به ثبات ادامه می‌یابد.

این امر هم با ورود اسلام تجربه شده و هم با ورود مدرنیته به ایران تجربه می‌شود.

۳. دستیابی به ثبات، فرایندی زمان‌بر و پُر تنش است؛ به همین دلیل برخی از متفکران ایرانی دوره بحرانی را دوره گذار خوانده‌اند.

۴. مؤلفه‌های سه‌گانه هویت ایرانی یعنی ایرانیت، اسلام و تجدد، عناصری زنده، جوشان و جاری‌اند و به سبب پویایی‌شان مدام بر یکدیگر اثر می‌گذارند و همدیگر را تعدیل می‌کنند.

۵. هرگز نباید تحت تأثیر شرایط تاریخی متفاوت، یکی از عناصر بنیادین هویت ایرانی را به سود دیگری نادیده گرفت؛ زیرا هوادارانش را به واکنش‌های شدید وا می‌دارد تا جایگاهش را تقویت و تثبیت کند و این امر بحران هویت را تشدید می‌کند.

۶. هرچند با سقوط ساسانیان و چیرگی اسلام بر ایران، تنش‌های فراوانی در عرصه هویت ایرانی پدید آمد، اما این تنش‌ها و تشنج‌ها در برخورد با مدرنیته بسیار بیشتر است؛ زیرا وضعیت جامعه و شعاع تأثیر و عملکرد مدرنیته بسیار گسترده‌تر و پیچیده‌تر است. افزون بر این، ایران در چرخش دورانی دوم تنها با یک مؤلفه مهاجم رویاروی بود، اما در چرخش دورانی سوم با کنش و واکنش هویت‌سازانه اسلام و مدرنیته به صورت همزمان درگیر شد. به بیان دیگر، اگر این تنش‌ها و تعارض‌ها در چرخش دورانی دوم بین ایرانیت و اسلامیت رخ داد، در دوران سوم میان ایرانیت، اسلام و مدرنیته به صورت همزمان و متقابل رخ داده است. اگر تجددچندان با ایرانیت تراحمی نداشته باشد، اما مدرنیته، اسلام و بسیاری از سنت‌های ایرانی را به چالش کشیده و مجدانه کوشیده است آن را به حاشیه براند. لذا این سهم‌گین‌ترین و هراس‌انگیزترین صحنه هویت‌یابی ایرانیان است که با انقلاب، جنگ، فروپاشی حکومت‌ها و تنش‌های بین‌المللی همراه شده است.

۷. در ۱۵۰ سال گذشته اندیشمندان، حکومتگران و کنشگران کشور هویت ایرانی را به گونه‌های متفاوتی تعریف می‌کردند. در این تعریف‌ها گاه غرب را در برابر اسلام، گاه اسلام را در برابر ایران و گاه غرب را در برابر ایران قرار می‌دادند. همین امر عمق و ژرفای این تنش‌ها را نشان می‌دهد که با مداخله نظام سیاسی و فشار ایدئولوژی‌های گوناگون، فضای فرهنگی، فکری و هویتی ایرانیان ملتهب شده است.

۸. هنوز زنجیره چرخش دورانی سوم تکمیل نشده است؛ یعنی ما از منظر هویتی در واپسین مرحله‌های بی‌ثباتی یا بحران و ناهمزمانی قرار داریم و این بحران تا رسیدن به ثبات، تعادل و هماهنگی

مؤلفه‌های هویتِ مدرن ایرانی ادامه خواهد داشت.

۹. بی‌گمان برای رسیدن به تعادل و ثبات در عناصر اصلی هویت ایرانی، باید شکیبایی کرد تا ملت ایران در حرکت تاریخی و تدریجی خود با اراده و آگاهی بتواند بر این بحران‌ها فائق آید. تنها در فضای مشارکتی و دموکراتیک است که ثبات و چرخش دورانی آرام‌تر و کم‌هزینه‌تر رخ خواهد داد و همه ایرانیان از آن سود خواهند برد.

References

- Ahmadi, Hamid (2013), *Ethnicity and Ethnicism in Iran, Myth and Reality*, Tehran, Ni.
- Eslami Nadushan, Mohammad Ali (2015), *What does Iran have to say?*, Tehran, published.
- Eshpoler, Bertold (1349), *History of Iran in the First Islamic Centuries*, translated by Javad Flatouri, Tehran, Translation and Publishing Company.
- Ashraf, Ahmad (2012), *The social background of traditionalism and modernism*, Iran Nameh, Year 11, Number 2, Spring.
- Anwar, Abdullah (1365), *List of Manuscripts of the National Library of Iran*, Tehran, Organization of Records and National Library of Iran.
- Jahanbaglou, Ramin (2011), *Fourth Wave*, Tehran, Ni.
- Hafez, Shams-al-Din Mohammad (1320), *Diwan Hafez*, by Mohammad Qazvini and Qasim Ghani, Tehran, Sinai.
- Hosseini, Hossein (1385), *What is a crisis and how is it defined?*, *Security Quarterly*, Year 5, Number 1 and 2, Fall and Winter.
- Khorramshad, Mohammad Baqer (2004), *Social Science Thinkers and Islamic Revolution*, Tehran, Center for Recognizing Islam and Iran.
- Rabiei, Ali and Hosseini, Samira Sadat (2013), *crisis management, concepts, patterns and methods of planning in natural crises*, Tehran, Tisa.
- Davari Ardakani, Reza (1384), *We and the difficult path of modernity*, Tehran, Saqi.
- Rajaei, Farhang (2012), *the identity problem of Iranians today; Playing a role in the era of one civilization and multiple cultures*, Tehran, Ni.
- Rajaei, Farhang (2015), *Farhang Rajaei, Acting in the Garden of Iranian Identity*; Hafez head, Tehran, Iran.
- Zarin Koub, Abdul Hossein (1344), *Two centuries of silence*, Tehran, Scientific.
- Zarin Koob, Abdul Hossein (1367), *History of the Iranian People from the End of the Sassanids to the End of Al Boyeh*, Tehran, Amir Kabir.
- Soroush, Abdul Karim (1369), *Three Cultures*, Aineh Andisheh, numbers three and four.

February and March.

Shadman, Fakhreddin (1326), Conquest of Farangi Civilization, Tehran, Majlis Printing House.

Shaygan, Dariush (1380), mental idols and eternal memory, Tehran, Amir Kabir.

Shakibi, Gend (1400), Westernization and Pahlavi ideology, translated by Abbas Jang, Tehran, published.

Azimi, Fakhreddin (2019), Iran's identity: exploring the graphs of nationalism; A civil perspective, Tehran, Ageh.

Sedighi, Allamhossein (1375), Iranian religious movements in the second and third centuries, Tehran, Pajang.

Ziabrahimi, Reza (2016), the emergence of Iranian nationalism; Race and Displacement Policy, translated by Hassan Afshar, Tahan, Center.

Tabatabaei, Javad (2016), Reflections on Iran, volume two of the theory of the rule of law, part one: Tabriz school and the foundations of litigation, Tehran, Minvi Khord.

Tabatabaei, Javad (2017), Reflections on Iran, Tehran, Minoy Khord, Volume 1.

Fry, Richard Nelson (1363), The Golden Age of Iranian Culture, translated by Masoud Rajab Nia, Tehran, Soroush.

Kechuian, Hossein (2004), Developments of Iran's Identity Discourses, Tehran, Ni.

Gast, Jose Ortagai (1376), Man and Crisis, translated by Ahmad Tedin, Tehran, Scientific and cultural.

Giddens, Anthony and others (1378), Modernity and Modernism (a collection of essays on politics, culture and social theory), translated and edited by Hossein Ali Nowzari, Tehran, Naqsh Jahan.

Metz, Adam (2008), Islamic Civilization in the 4th century Hijri or Islamic Renaissance, translated by Alireza Zakavati Karagzlou, Tehran, Amir Kabir

Mohammadi Malairi, Mohammad (1372), Iran's history and culture during the transition from the Sassanid era to the Islamic era, Tehran, Yazdan, 5 volumes.

Moskob, Shahrokh (1373), Iranian Identity and Persian Language, Tehran, Bagh Aineh.

Motahari, Morteza (1357), Mutual Services of Islam and Iran, Qom, Sadra.

Melai Towani, Alireza (1402), Iran's historical figures and the issue of national identity, a collection of articles on the conference on the archaeological heritage of Iran and rereading the Iranian national identity: from a western perspective, from an Iranian perspective, with the efforts of Siros Nasrallahzadeh and Shahin Aryamanesh, Tehran, Research Institute of Humanities and Cultural Studies.

Mansourbakht, Qobad (2007), Conceptual foundations of periodization of Iranian history: a conversation with Dr. Qobad Mansoorbakht, Book of the Month of History and

Geography, No. 126.

Mirzaei, Ayatollah (1399), Nationalism and Ethnicity in Iran, Tehran, Aghaz.

Mikel, Andre (1381), Islam and Islamic Civilization, translated by Hassan Foroughi, Tehran, Samt, vol. 1.

Mirzaei, Ayatollah (1399), Nationalism and Ethnicity in Iran, Tehran, Aghaz.

Naji Nasrabadi, Mohsen (1391), list of Persian books printed in 1371-1383, Mashhad, Astan Quds Razavi.

Nawabi, Daoud (2009), History of translation from French to Persian in Iran from the beginning until now, Kerman, Bahnar University.

Iranian identity from ancient times to the end of Pahlavi; Ahmad Ashraf and two articles by Gerardo Newly and Shapourshahbazi (2015), translated and edited by Hamid Ahmadi, Tehran, New York.

Shahid Beheshti University
Faculty of Literature and Human Sciences
Department of History

Journal of History of Iran
Vol 18, No 1, Spring and Summer 2025
ISSN: 2008-7357 E-ISSN: 2588-6916

DOI: <https://doi.org/10.48308/IRHJ.2025.237328.1376>

Research Paper

Investigation and Comparative Study of Three Party Diplomacy of the Soviet Union in Iran: (Iranian Communist Party, Tudeh Party of Iran, and Azerbaijani Democratic Party)

1. Mahjabin Ahmadi Khoy,^{ID} 2. Alireza Alisufi^{ID}

1. PhD student of Post-Islamic Iranian History, Payame-Noor University, Tehran, Iran (Corresponding Author), mahjabinahmadi.1992@gmail.com

2. Associate Professor, Department of History, Payame-Noor University, Tehran, Iran, Email: ar.sofi@pnu.ac.ir

Received: 2024/10/30 PP 78-106 Accepted: 2024/12/29

Abstract

Soviet party diplomacy in Iran was considered part of Iran-Soviet Union relations between 1941 and 1948. Party diplomacy was designated as an influential advantage considering the Iranian government's weakness in achieving the Soviet Union's goals with less negative public reactions. This research responding to the question, found that the Soviet Union incorporated communism as the ideology through its party men to achieve its interests in Iran. The organization of party members within the Communist Party of Iran and consequently the Tudeh Party of Iran proved that the Soviet Union Communist Party intended to pursue its interests by filling the gaps during uneasy diplomatic relations between Iran and the Soviet Union. The Azerbaijani Democratic Party suffered defeat due to a lack of necessary public support and a change of tone by the Soviet Union regarding the international system. Control over rotated cabinets and leveraging influence on the government by a coalition of "progressive" forces, created by the Tudeh Party, was the long-term goal of Soviet party diplomacy in Iran. Officially banned from action, the Tudeh Party of Iran staged demonstrations and other street tactics to embody itself as a still viable political force in Iran. The current research analysis shows the Soviet Union was partly successful in planting the Tudeh Party to achieve relative influence on consecutive cabinets. Instead, it was not successful to establish patterns of long-term party diplomacy in Iran. Ghavam's premiership proved the faultlines of Soviet party diplomacy as the Iranian prime minister embarked upon improving official diplomacy with the Soviet Union.

Keywords: Tudeh Party, Party Diplomacy, Soviet Union, Majlis, War.

Citation: Ahmadi khoy, Mahjabin and Alireza Alisufi. 2025. *Investigation and Comparative Study of Three Party Diplomacy of the Soviet Union in Iran: (Iranian Communist Party, Tudeh Party of Iran, and Azerbaijani Democratic Party)*, Journal of History of Iran, spring and summer, Vol 18, no 1, PP78-106.

Copyright: ©2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Introduction

Soviet Union Party diplomacy in Iran during World War II is a chapter in the two states' relations that focuses on the role of the Tudeh Party of Iran as the Soviet agent and its relations with the Communist Party of the Soviet Union. The Soviets, considering the negative public reactions in Iran regarding Tsarist Russia, decided to proceed with its interests, which were imperialistic interests through local agents. The agents of the Soviet Union in the Tudeh Party were tasked to incorporate the nationalistic spirit of the people against British forces and mobilized the militias in the government, universities, and schools, and even in the army to confront any American and British influence to have control over the constantly changing political dynamics of Iran. Tudeh party, along with the Soviet agents, benefited from twenty years of Soviet cooperation with Iranian communists with the Firgha Edalat and the Communist Party of Iran. This research shed light on the history of cooperation among Iranian communists and the Workers' Social Democratic Party of Russia, and later on the Bolsheviks. The party diplomacy of the Soviet Union pursued the Soviet interests in Iran in the absence of effective official diplomacy with the then-government of Iran. The party diplomacy was implemented through intermediaries such as the Communist Party of Iran and the Tudeh Party of Iran. These agents were financed, trained, and organized as an Iranian political faction within the political sphere of Iran. While they pursued their party interest in parallel with other political parties, they were instructed by Soviet Communist Party agents to proceed with political purposes that favored the Soviets in Iran. These party agents were successful in organizing these communist political entities to the extent that they could broadly admit as many young generations from different social classes. This momentum provided Soviet party diplomacy in Iran with an effective tool that distinguished it from the force-based Tsar diplomacy of Russia. Public opposition to the Russians and negative images of the past encouraged the Soviets to incorporate the indirect influences of parties, which mostly proclaimed freedom of the masses and opposition to British imperialism.

Materials and Methods

This research incorporates imperialism theories as its theoretical background within a comparative perspective. The Soviet imperialistic interest in Iran is assessed through a careful understanding of the Soviet Union's needs and priorities. The definition of democratic centrality and the role of Stalinist

Soviet apparatus in solidifying this concept among communist party agents in other states and the development of Communist International based on Leninist ideas allows us a better understanding of Tudeh party agents regarding Soviet Union influence in its periphery. The three steps of the communist party establishment and organization will depict the formulation of the relations between Communists and the Soviets. The establishment of the Tudeh Party of Iran was a climax in which the Soviets progressed well to teach, organize, and benefit from a non-official diplomacy through party ranks and within the government and the majlis.

The ups and downs of Soviet party diplomacy in Iran are scrutinized in the following episodes: 1. Soviet occupation of Iran, Azerbaijan 2. Tudeh party coalition of progressive elements in the fourteenth convocation of the parliament, and 3. Ghavam's stagnation policy.

Through the Soviet occupation of Iran's Azerbaijan province, the communist party agents of Azerbaijan encouraged Stalin to initiate supporting local agents in Iran's Azerbaijan province, who were members of the Tudeh party. Soviet officials, watching the success of party diplomacy in the establishment of a network of political agents, rushed to convince the Tudeh party to share its capabilities in the civil and military aspects, which the Tudeh party achieved during many years by penetrating civil and military apparatuses. Soviet party diplomacy was to some extent successful by supporting party elements during the fourteenth convocation of Majlis Shura which some of whom were elected as MPs. The fraction of the Tudeh party was able to paralyze rotated government's decisions and proposed bills.

Ghavam was the only prime minister who embarked on negotiations with Soviet officials resulting in an effective official diplomacy between Iran and the Soviet Union. Reviving official channels, the Soviet Party diplomacy was shadowed by prompt exchanges between the two states and the designation of Soviet ambassador to Tehran.

Result and Discussion

The Tudeh Party of Iran acted as an assistant to the Soviet party diplomacy for seven years. The Soviet party diplomacy, considering the occupation of Iran during the war and the public negative perspective on its presence and the Tsarist Russian occupation of the north of Iran, acted vigilantly. The Tudeh agents were partly successful in the Majlis due to the resistance of all progressive forces against the British-backed faction of old conservatism led

by Seyed Zia Tabatabaei. Mossadegh and independent members of parliament empowered the anti-British campaign in the Majlis, which resulted in a wave of no-confidence votes and a discredited government that partly benefited the Soviet Union. The Soviets pressured the Tudeh party to oppose any prime minister and his cabinet, which was, not intend to bow to their interests.

The Tudeh party of Iran was not successful in convincing the Majlis and the government to grant the Soviets oil concessions in the Iranian Northern provinces. This is partly due to Ghavam's stagnation policy, which at the same time negotiated with Stalin and Molotov a plan to end the occupation instead of the promised oil concessions. Ghavam also accepted three Tudeh party members in his cabinet for Soviet appeasement. The stagnation policy of Ghavam fruited as the Soviets stepped to slow down their party diplomacy in an apparent redirection of their policy toward a warmer approach to government and the Shah of Iran. The party diplomacy of the Soviet Union is considered an instrument of that state to achieve its imperialistic interests through an indirect way by Iranian Communist agents.

This research, through the study of many accessible sources that were already discussed by researchers, opened a new discussion over the rationale of the Soviet Union's reliance on communist elements in Iran. Using the concepts of party diplomacy, comprehensively explains twenty years of Soviet-Iranian interactions. On how the Iranian communist elements matured from a workers' organized entity in the Caucasus to communist parties as effective and influential elements during the most turbulent years of Iranian politics between the two world wars. This theme may open new discussions on different forms of diplomatic presence of foreign powers in the Pahlavi era of Iran.

Soviet indirect imperialism necessitated incorporating loyal communist elements, which was achieved through educating Iranian students in Europe, mostly Germany, dissidents to Reza Shah's dictatorial politics. These students were contacted by Soviet elements in France and Germany to work and admit more students to their organizations. Later on, the communists among students joined the Caucasus members of the Edalat organization and established the Communist Party of Iran.

Tudeh's party was enriched by these mature elements, which were supported and financed by the soviet embassy in Tehran. Party politics of the Soviet Union allowed it to conduct its foreign policy through indirect channels, with the possibility of more success as the Soviet Union was occupied with official war diplomacy. Even after Tudeh's party was dissolved. Its student and officers'

organization organized street protests and outlet propaganda favored Soviet and party politics.

Conclusions

This research provides a fresh perspective on Soviet-Iran relations based on the party diplomacy of the Soviet Union in Iran. The Soviet Union incorporated the Third International Communist in Europe to attract Iranian students who opposed Reza Shah's dictatorship and organized them with the workers' apparatus of the Caucasus within a communist organization. The European political arm of the Soviets enabled the organization of Iranian communists and consequently led formation of a party, which was an instrumental tool for Soviet policy in Iran. The Tudeh Party of Iran and its affiliated organizations balanced the Iranian government's broadening relations with the United States and challenged state approaches toward the latter.

This research concludes that the Tudeh party achieved some of its goals to prevent governments from taking hostile approaches toward Soviet masters. It was unable to change the course of action in favor of the Soviet Union. Partly due to mistakes of the Tudeh party, especially regarding the Firgha Democrat, and for its role played in negotiation on north of Iran oil concessions.

In Conclusion, when the Soviets achieved higher confidence in dealing with the royal court and the government in Iran, party diplomacy was shadowed by official diplomacy in Iran.

Acknowledgement

This paper is based on a Ph.D. thesis and has been conducted under thesis supervisor and advisor. The Researcher appreciates the technical assistance offered for the conduct of this research. This research has received no financial aid or grant and it has been organized independently by the writers.